

*“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylik dan zamonaviylik ka”*

KOGNITIV SEMANTIKANING ASOSIY TAMOIYILLARI

Ergasheva Guljahon

*O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar
universiteti tyutori*

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda kognitiv semantikaning nazariy asoslari, uning shakllanish tarixi, asosiy tamoyillari hamda zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, konsept, konseptual metafora, freym, prototip va tajribaga asoslangan ma'no kabi tushunchalar tahlil qilinib, ularning til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berishdagi ahamiyati ko'rsatib o'tilgan.

KALIT SO'ZLAR: kognitiv semantika, konsept, konseptualizatsiya, freym, prototip, konseptual metafora, til, tafakkur, idrok, ma'no.

KIRISH

Til inson tafakkuri va madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslikda til faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki insonning borliqni idrok etishi, bilimlarni saqlashi va uzatishining muhim vositasi sifatida ham o'rganiladi. Ana shunday yondashuvlardan biri – kognitiv semantika bo'lib, u til birliklari ma'nosini insonning bilish faoliyati, tajribasi va dunyo haqidagi tasavvurlari bilan uzviy bog'liq holda tahlil qiladi.

Kognitiv semantika XX asrning 80-yillarida shakllanib, kognitiv tilshunoslikning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu yo'nalishning rivojlanishiga George Lakoff, Ronald Langacker, Leonard Talmy, Charles Fillmore va Mark Johnson kabi olimlar katta hissa qo'shgan.

Kognitiv semantikaning mohiyati

Kognitiv semantikaning asosiy g'oyasi shundan iboratki, so'zning ma'nosi faqat lug'atdagi ta'rif bilan belgilanmaydi, balki insonning dunyo haqidagi bilimi, tajribasi, madaniyati va fikrlash usuli bilan shakllanadi. Kognitiv semantika til ma'nosini inson ongidagi bilimlar tizimi bilan bog'liq holda izohlaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, ma'no lug'aviy birlikning o'zida emas, balki insonning tajribasi va tafakkurida shakllanadigan konseptual tizimda namoyon bo'ladi. Shuning uchun bir xil so'z turli madaniyat va ijtimoiy muhit vakillari tomonidan turlicha talqin qilinishi mumkin. Kognitiv semantikada "ko'priq" so'zi faqat daryo yoki jarlik ustidan o'tishga xizmat

qiladigan inshootni anglatmaydi. Inson ongida u kengroq konseptual ma'noga ega. Masalan, quyidagi gaplarga e'tibor bering:

Ilm – kelajak sari ko'prikdir.

Muzokaralar ikki davlat o'rtasida ko'prik vazifasini o'tadi.

Til madaniyatlar o'rtasidagi ko'prik hisoblanadi.

Bu misollarda ko'prik real qurilma emas. Inson ongida "ikki nuqtani bog'lovchi vosita" degan konsept mavjud. Shu konsept asosida "ko'prik" so'zi ilm, til, diplomatiya yoki hamkorlik kabi mavhum tushunchalarga ham ko'chiriladi. Bu misol konseptual xarakter tamoyilini yaqqol ko'rsatadi. Chunki "ko'prik" so'zining ma'nosi lug'aviy ta'rif ("daryo ustidagi inshoot") bilan cheklanmaydi. Inson tafakkurida u bog'lash, yaqinlashtirish, aloqa o'rnatish kabi konseptlar bilan bog'langan. Shuning uchun bu so'z turli kontekstlarda yangi ma'nolar kasb etadi.

Kognitiv semantikaning asosiy tamoyillari

1. Konseptual xarakter tamoyili

Til birliklarining ma'nosi konseptlar orqali ifodalanadi. Konsept inson ongida shakllangan bilim, tasavvur va tajribalar majmuasidir. Har bir til birligi muayyan konsept bilan bog'langan bo'lib, inson dunyoqarashini aks ettiradi. Masalan, "ona" so'zini eshitganimizda faqat ayol kishi emas, balki mehribonlik, g'amxo'rlik, oila, tarbiya kabi tushunchalar ham ongimizda gavdalanadi. Bu ma'nolar insonning hayotiy tajribasi va madaniy qarashlari bilan bog'liq. Demak, "ona" konsepti lug'aviy ma'nodan ancha keng mazmunga ega.

2. Tajribaga asoslanganlik tamoyili

Kognitiv semantikaga ko'ra, ma'no insonning kundalik hayotiy tajribasi asosida shakllanadi. Atrof-muhit, madaniyat, urf-odat va ijtimoiy munosabatlar til birliklari mazmunining shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi. Misol: O'zbek tilida "hayot yo'li", "to'g'ri yo'ldan yurmoq", "yo'ldan adashmoq" kabi iboralar mavjud. Bu yerda "yo'l" tushunchasi insonning jismoniy harakat tajribasidan kelib chiqib, hayotning ramziy ifodasiga aylangan.

3. Konseptual metafora tamoyili

George Lakoff va Mark Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali anglaydi. Masalan, "Vaqt – bu pul", "Hayot – bu yo'l" kabi metaforalar tafakkurda keng qo'llaniladi va kundalik nutqda faol ishlatiladi.

4. Freym tamoyili

Charles Fillmore tomonidan ilgari surilgan freym nazariyasiga ko'ra, har bir tushuncha inson ongidagi muayyan bilimlar tizimi bilan bog'langan bo'ladi. Masalan, "universitet" tushunchasi o'qituvchi, talaba, auditoriya, dars, imtihon kabi elementlarni o'z ichiga olgan freym orqali idrok qilinadi.

5. Prototip nazariyasi

Eleanor Rosch tomonidan ishlab chiqilgan prototip nazariyasiga ko'ra, kategoriyalar qat'iy chegaraga ega emas. Har bir kategoriyada eng tipik vakil mavjud bo'lib, boshqa elementlar unga yaqinlik darajasiga qarab baholanadi. Misol: "Qush" deyilganda ko'pchilikning xayoliga chumchuq, kaptar yoki qaldirg'och keladi. Tuyaqush yoki pingvin ham qush bo'lsa-da, ular prototipik qush sifatida kamroq tasavvur qilinadi.

6. Ma'noning dinamikligi

Kognitiv semantika ma'noni o'zgaras hodisa emas, balki vaziyat, kontekst va kommunikativ maqsadga bog'liq holda shakllanadigan dinamik jarayon sifatida talqin qiladi. Misol: "Og'ir" so'zi turli vaziyatlarda turlicha ma'no anglatadi:

- Og'ir yuk – vazni katta.
- Og'ir kasallik – jiddiy.
- Og'ir kunlar – murakkab davr.
- Og'ir xarakter – muomala qilish qiyin bo'lgan inson.

Bu misollar ma'noning kontekstga bog'liq ravishda kengayishini ko'rsatadi.

7. Kategoriyalash tamoyili

Inson atrofidagi barcha narsa va hodisalarni ma'lum kategoriyalarga ajratib idrok etadi. Bu kategoriyalar tafakkurni tartibga soladi.

Misol: Transport vositalari kategoriyasiga avtomobil, avtobus, poyezd va samolyot kiradi. Ular turlicha bo'lsa ham, umumiy "transport" konsepti asosida birlashtiriladi..

Kognitiv semantikaning amaliy ahamiyati

Bugungi kunda kognitiv semantikaning amaliy ahamiyati shundan iboratki, u tilshunoslik bilan bir qatorda tarjimashunoslik, psixolingvistika, sun'iy intellekt, diskurs tahlili va chet tillarini o'qitishda ham keng qo'llanilmoqda. Ushbu yondashuv matn mazmunini chuqurroq anglash, konseptlarni tahlil qilish hamda turli madaniyatlar o'rtasidagi semantik farqlarni aniqlash imkonini beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, kognitiv semantika til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni o'rganadigan zamonaviy ilmiy yo'nalishdir. Uning asosiy tamoyillari – konseptual xarakter, tajribaga asoslanganlik, konseptual metafora, freym, prototip va ma'noning dinamikligi – til birliklari mazmunini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Mazkur tamoyillar nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy tadqiqotlar, tarjima, ta'lim va sun'iy intellekt sohalarida ham muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Stanford University Press, 1987.
3. Fillmore C. J. Frame Semantics. Seoul: Hanshin Publishing, 1982.
4. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh University Press, 2006.
5. Croft W., Cruse D. A. Cognitive Linguistics. Cambridge University Press, 2004.
6. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006.
7. Mahmudov N. Til va tafakkur. Toshkent: Ma'naviyat, 2013.